অধ্যায় ৬ ঃ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ-হেগেল

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ অর্থ
৬.৪ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ
৬.৫ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি
৬.৬ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ
৬.৭ অধিক জানিবলৈ
৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- হেগেলৰ পৰম (Absolute) অথবা বস্তুবাদী ভাববাদ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- ভাৰতীয় দর্শনৰ বিভিন্ন প্রকাৰ সম্প্রদায়সমূহৰ দার্শনিক ধাৰণাসমূহ ব্যাখ্য কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব

৬.২ পৰিচয়

আধুনিক সময়ত ভাববাদৰ মনোবৈজ্ঞানিক ভেটিটো গঢ়ি দিয়া দার্শনিক গৰাকী হ'ল বার্কলী। দার্শনিক কাণ্টৰ হাতত এই দর্শনে এক জ্ঞানমীমাংসীয় আৰু আনুষ্ঠানিক ৰূপ লাভ কৰিছিল। কিন্তু এই দর্শনে প্রকৃতার্থত দার্শনিক মনৰ জ্ঞানক্ষুধা তথা জ্ঞানপিপাসা নিৰসনত ব্যর্থ হৈছিল। কাৰণ, ই এটা ঐকিক আধ্যাত্মিক নীতি (Unitary Spiritual Principle)ত অভিজ্ঞাতাৰ সকলো দিশৰ সমন্বয় সাধনৰ মৌলিক বিশ্বজনীন নীতি এটাৰ ঐক্য স্থাপন কৰিব পৰা নাছিল। সেয়েহে, কাণ্টৰ উত্তৰসূৰী চিন্তাবিদসকলে বার্কলী আৰু কাণ্টৰ জ্ঞান মীমাংসীয় ভাববাদ (epistmological idealism)ক ভাববাদৰ এটা অধিভৌতিক (metaphysical) ৰূপ দিছিল। জ্ঞানমীমাংসীয় ভাববাদ অনুসৰি আমাৰ জ্ঞাত বস্তুবোৰ হ'ল কেৱল ধাৰণা নাইবা মানসিক নির্মাণ। আহহাতে, অধিভৌতিক ভাববাদ (Metaphysical Idealism) এ বাস্তৱৰ প্রকৃতি সম্পর্কে কিছু কথা কয় আৰু এই ভাববাদ অনুসৰি বাস্তৱ আদর্শগত, মানসিক অথবা আধ্যাত্মিক। হেগেলে

দেখুৱাইছিল যে জ্ঞানৰ জগতখন মানসিক নির্মাণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল যদিও এক ব্যক্তিগত মনৰ উৰ্দ্ধত ইয়াৰ অস্তিত্ব থাকে। জ্ঞান আৰু বাস্তৱ, চিন্তা আৰু সত্ত্বা হ'ল সদৃশ। হেগেলীয় ভাববাদত আমি ভাববাদৰ এটা অধিক স্পষ্ট আৰু বিস্তৃত ৰূপ দেখা পাওঁ।

৬.৩ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ অর্থ

বাস্তৱ অথবা বাহ্যিক জগতখনৰ বস্তুনিষ্ঠ অস্তিত্ব আছে বুলি কোৱা দার্শনিক দৃষ্টিভংগীটোৱেই হ'ল বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ। সেয়েহে এই দৃষ্টিভংগীটো বাস্তৱিক অথবা বস্তুনিষ্ঠ। একে সময়তে এই দৃষ্টিভংগীটোৱে জগতখন এক পৰম ধাৰণা অথবা চিন্তাৰ পৰা উদ্ভূত বুলি কয় বাবে ইয়াক এক ভাববাদী দৃষ্টিভংগী বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ, ই বস্তুনিষ্ঠ আৰু ভাববাদী দৃষ্টিভংগী বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ, ই বস্তুনিষ্ঠ আৰু ভাববাদী দুয়োটাই। সেয়েহে, ইয়াক পৰম ভাববাদ (Absolute Idealism), ভাৱবাদী বাস্তৱবাদ (Idealistic Realism) বাস্তৱবাদী ভাৱবাদ (Realistic Idealism) নাইবা সংক্ষেপে ভাব-বাস্তৱবাদ (Ideal-Realism) বুলিও কোৱা হয়।

৬.৪ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ

জার্মান দার্শনিক জ'র্জ ৱিলহেম ফ্রেডৰিক হেগেল (১৭৭০-১৮৩১)ক বিপৰীত ভাবৰ সামঞ্জস্য স্থাপনত দ্বন্দ্বাত্মক প্রক্রিয়া প্রয়োগকাৰী দার্শনিকৰূপে জনা যায়। হেগেলৰ সন্মুখত থকা মৌলিক প্রশ্নটো আছিল- এই বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ পৰম নীতিৰ প্রকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্য কি হোৱা উচিত? এই প্রকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্যৰ ভিত্তিত আমি মন আৰু স্বভাৱৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি তথা বিকাশৰ লগতে সিহঁতৰ পাৱস্পৰিক সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যায়। এই পৰম নীতি তেওঁ পৰম কাৰণ, চিন্তা নাইবা ধাৰণাত বিচাৰি পাইছিল। হেগেলৰ মতে, পৰম ধাৰণা (Absolute Idea) হ'ল এটা সক্রিয় গতিশীল নীতি। সেয়েহে ই ক্রিয়া কৰিব, বাঢ়িব তথা বিকশিত হ'ব লাগিব। পৰম চিন্তাৰ বস্তু হ'ল জগত আৰু এই জগতখন ইয়াৰ বাবে 'অপৰ' (Other)। জগতত মন আৰু স্বভাৱ, ব্যক্তি আৰু বস্তু, স্ব-সত্ত্বা আৰু অ-সত্ত্বা দুয়োটাই থাকে। হেগেলৰ মতে ব্যক্তি আৰু বস্তু, মন আৰু জগত পাৱস্পৰিক সম্পর্ক থাকে। দুয়োটাই হ'ল পৰম আত্ম / চিত (Absolute Spirit) ৰ প্রকটভৱন। এই জগতখন হ'ল ঈশ্বৰৰ চিন্তা আৰু কার্যকলাপৰ বস্তু। ইয়াত আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে ঈশ্বৰে নিজকে এক বিমূর্ত শক্তি নাইবা সম্ভাৱনীয়তাৰ পৰা এক মূর্ত আত্ম-সচেতন ব্যক্তি আৰু বস্তুৰ বাস্তৱিকতাৰূপে প্রতিষ্ঠা কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰেই সমীম মনৰ পৰা স্বতন্ত্র কিন্তু ঐশ্বৰিক মন (Divine Mind) ৰ অংশ স্বৰূপ বস্তুৰ অস্তিত্বক স্বীকৃত দিয়ে।

সসীম মন আৰু বস্তুবোৰৰ পৰমৰ জীৱনৰ প্রয়োজনীয় কাৰক হিচাপে অস্তিত্ব থাকে। এক আত্ম-সচেতন, সক্রিয় আৰু চিন্তাশীল সত্ত্বাৰূপে ঈশ্বৰক সসীম বস্তু আৰু মনৰ এখন জগত

লাগে। কার্যকলাপ নথকাকৈ জীৱন কেনেদৰে থাকিব অথবা প্রকাশ নথকাকৈ প্রকৃত শক্তি কেনেকৈ থাকিব? আমি এয়া এৰি ল'ব লাগিব যে সমীম সত্ত্বাৰ জগতখনৰবিৱর্তন আৰু সংৰক্ষণ হ'ল ঐশ্বৰীয় জীৱনৰ এক আৱশ্যকীয় অংশ। ঈশ্বৰ হ'ল পৰম ব্যক্তি (Absolute subject) আৰু এই সত্ত্বাটোৰ সৈতে সম্পর্ক নথকাকৈ কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। ঈশ্বৰৰ এক বাস্তৱ আত্ম-সচেতন শক্তিৰূপে যিটো অস্তিত্ব আছে সেই অস্তিত্বটো আন্তঃ সম্পর্কযুক্ত বস্তুৰ ব্রহ্মাণ্ডখনত প্রকট হয়। সসীম বস্তু আৰু মনৰ জগতখনৰ বাহিৰে ঈশ্বৰ কেৱল এক বিমূর্ত সম্ভাৱনীয়তা হৈ পৰিব। ঈশ্বৰ এক মূর্ত জীৱন্ত শক্তি হৈ নাথাকিব। অর্থাৎ, সসীম সত্ত্বাবোৰ এক বাস্তৱ অস্তিত্ব আছে। কিন্তু এই বাস্তৱিকতা আপেক্ষিক, নির্ভৰশীল অথবা চর্তসাপেক্ষ।

এই জগতখন হ'ল পৰম অথবা ঈশ্বৰৰ বাহ্যিক প্রকাশভৱন। সসীম মনবোৰ হ'ল ঈশ্বৰৰ সীমিত পুনঃসৃষ্টিকৰণ। সসীম মনৰ বাবে এই জগতখন (বাধগম্য) হোৱাৰ কাৰণ হ'ল ই ঈশ্বৰৰ অভিব্যক্তি। ঈশ্বৰ হ'ল অনন্ত আত্মা / চিত। সসীম মনবোৰ ঈশ্বৰ সদৃশ। মানৱ মনে যিবোৰ সমশ্রেণী বৈশিষ্ট্যৰ জৰিয়তে জানে ঈশ্বৰে ঠিক সেইবোৰ বৈশিষ্ট্যৰে নিজৰ মাজত জগতখন উদ্ভৱ কৰে। চিন্তাৰ গঠন বাস্তৱৰ গঠনৰ সৈতে একে। "আমি যিটোক প্রকৃতি (nature) বুলি কওঁ, সেয়া হ'ল চিন্তাৰ বহিঃ প্রকাশ; ই হ'ল বাহ্যিক ৰূপত প্রকট হোৱা পৰম যুক্তি (absolute Reason)। কিন্তু প্রকৃতি ইয়াৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য নহয়। ইয়াৰ প্রত্যাৱর্তনে মানৱ আত্ম-চেতনাত অধিক সম্পূর্ণ ৰূপত প্রকট হয় আৰু অৱশেষত কলা, ধর্ম তথা দর্শনত সম্পূর্ণ বাস্তৱত পৰিণত হয়।" হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ অনুসৰি পৰম আত্মা / চিত বিশ্বজনীন যুক্তিৰূপে প্রকৃতি আৰু মনত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে। ই প্রকৃতিত অচেতন যুক্তিৰূপে নিহিত থাকে আৰু সসীম মনত ইয়াৰ চেতন যুক্তিলৈ ৰূপান্তৰ ঘটে। পৰম হ'ল বিশ্বজনীন যুক্তি। বস্তু, জীৱন আৰু মনত ইয়াৰ অধিকৰ পৰা অধিকতৰ প্রকাশ ঘটে। ই মানৱ মনত সচেতনতাৰ ৰূপ লয়। ব্যক্তিগত মন হ'ল ব্যক্তিনিষ্ঠ মন। সমাজখন হ'ল বস্তুনিষ্ঠ মন। ঈশ্বৰ হ'ল পৰম মন।

হেগেলৰ পৰম ভাববাদক একত্ববাদী আধ্যাত্মবাদ (monistic spiritualism) বোলা হয়। কাৰণ, ই এক আধ্যাত্মিক বাস্তৱিকতাক সকলোৰে উৎস আৰু আধাৰ বুলি গ্রহণ কৰে। এই আধ্যাত্মিক নীতিৰ বস্তুভিত্তিককৰণৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা বস্তু আৰু মনৰ জগতখন প্রকৃতি আৰু নিত্যত্বৰ দিশেৰে পৃথক নহয়। বৰঞ্চ দুয়োটা কথাই এই আধ্যাত্মিক নীতিৰ সদৃশ। কিন্তু একে সময়তে এই জগতখনৰ নিজস্ব অস্তিত্ব আছে। অৱশ্যে এই অস্তিত্ব সীমিত প্রকৃতিৰ। অর্থাৎ, একতা অথবা আধ্যাত্মিক নীতি এটা বিমূর্ত একতা নহয়, ই বহুত্বৰ মাজৰ একতা (Unity in plurality)। হেগেলে স্ব-সত্ত্বা (one self) আৰু অপৰ সত্ত্বা (other)ৰ মাজত এটা বাস্তৱ যোগসূত্র স্থাপন কৰিব বিচাৰিছিল। সেয়েহে তেওঁ এই সত্ত্বা দুটাক এক সর্বাত্মক পৰম আত্মা/ চিতৰ প্রকাশ বুলি ধৰি লৈছিল। এই আত্মা /চিতত সকলো সমীম সত্ত্বা বিৰাজ আৰু বিচৰণ কৰে। চিন্তা হ'ল বাস্তৱিকতা, কিন্তু ব্যক্তিগত চিন্তা আংশিকভাৱেহে বাস্তৱ। সর্বত্মক (all-inclusive) আৰু সম্পূর্ণ

সুসংগত (all-coherent) পৰম সত্ত্বা নাইবা চিন্তাহে বাস্তৱিকতাৰ সম্পূৰ্ণ ৰূপ। সসীম শক্তিসম্পন্ন জ্ঞেতা (knower) আৰু জ্ঞাত বস্তুটো হ'ল সৰ্বত্মক পৰম চিন্তা (inclusive Absolute) ৰ প্ৰকাশ। সেয়েহে উৎসৰ দিশেৰে দুয়োটা সদৃশ। এইটো কাৰণতে বস্তু এটা ব্যক্তিৰ বাবে দুৰ্বোধ্য নহয়। 'মই বাস্তৱিকতাক ই যেনেকুৱা ঠিক তেনেদৰেই জানিব পাৰোঁ, কাৰণ মই নিজেই সেই বাস্তৱিকতা' (I can know the reality as it is in itself, because I am that reality myself)। এই অধ্যয়ন শেষত আমি হেগেলৰ এফাকি জনপ্ৰিয় সিদ্ধান্ত বাক্য মানি ল'ব পাৰোঁ। হেগেলে কৈছিল "যি যুক্তিসংগত সেয়াই বাস্তৱ আৰু যি বাস্তৱ সেয়াই যুক্তিসংগত" (Whatever is rational is real and whatever is real and whatever is real is rational)। চিন্তাৰ নিয়মেই হ'ল প্ৰকৃতিৰ নিয়ম। চিন্তাৰ যুক্তিযুক্ততাই প্ৰকৃতিত থকা এক সদৃশ যুক্তিযুক্ততা প্ৰমাণিত কৰে। এই যুক্তিযুক্ততা অবিহনে চিন্তাৰ বাবে বস্তুনিষ্ঠ প্ৰকৃতি দুৰ্বোধ্য হৈ ৰ'ব।

হেগেলৰ পৰম ভাববাদ সূত্ৰতো বহুতো উলাই কৰিব নোৱাৰা গুৰুত্বপূৰ্ণ সত্য নিহিত আছে। ই ভাববাদ বাস্তৱবাদৰ সত্যবোৰৰ সংমিশ্ৰণ ঘটায়। বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদে বাহ্যিক জগতৰ বাস্তৱিকতাৰ লগতে সসীম মন আৰু ঈশ্বৰৰ বাস্তৱিকতাক মানি লয়। ই জগতখন জনাত মানৱ মনৰ সামৰ্থকো মানি লয়। ই মানৱ মনত জগতৰ বোধগম্যতাকো স্বীকাৰ কৰে। হেগেলে মনক জীৱন্ত, গতিশীল আৰু মূৰ্ত বুলি বিবেচনা কৰে। তেওঁ ইয়াক এক সক্ৰিয় নিয়মৰ পৰা প্ৰকৃতি বুলি গণ্য কৰে। জ্ঞানৰ বস্তুনিষ্ঠ জগতখন ব্যক্তিগত মন (বাস্তৱবাদ) পৰা যথেষ্ট স্বতন্ত্ৰ কিন্তু সাধাৰণ অথবা বিশ্বজনীন যুক্তি (ভাববাদ)ৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ নহয়। এই বিশ্বজনীন যুক্তি হ'ল বাস্তৱবাদ বাহাল ৰাখোঁতা।

হেগেলৰ মতে পৰম বাস্তৱ হ'ল গতিশীল পৰম আত্ম / চিত। এক মূৰ্ত শক্তি আৰু আত্ম-সচেতন চিত ৰূপে ই বাস্তৱ ৰূপ লয়। সমীম বস্তু আৰু মনৰ সমগ্ৰ পৃথিৱীখন এই বাস্তৱে সৃষ্টি কৰে আৰু বৰ্তাই ৰাখে।

হেগেলে যদিও এক দৰ্শন প্ৰণালী গঢ়ি তোলাৰ বাবে যথেষ্ট প্ৰয়াস চলাইছিল তথাপিও তেওঁৰ ভাববাদে সমগ্ৰ দাৰ্শনিক জগতখনক প্ৰভাৱিত কৰিব নোৱাৰিলে। হেগেলে প্ৰয়োজনাধিক ভাৱে পৰম আত্মা / চিত্ত (Absolute Spirit) অথবা বিশ্বজনীন যুক্তি (Universal Reason)ত জোৰ দিছিল। তেওঁ মানৱ স্বতন্ত্ৰতা (human freedom) ক নিচেই সামান্য গুৰুত্ব দিছিল। পৰম আত্মা / চিত্তক হেগেলে অত্যধিক গুৰুত্ব দিছিল বাবে তাক সম্পূৰ্ণ নিয়তিবাদ (Complete determinism) বুলি অপব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। তেওঁৰ তত্ত্বটোক বিচাৰ পৰমতাবাদ( ) বোলা হৈছিল। সকলোৱেই যুক্তি /কাৰণ (All is reason)। যি বাস্তৱ সেয়াই যৌক্তিক। যি যৌক্তিক সেয়াই বাস্তৱ। সকলো পৰম আত্মা / চিত্তে নিৰ্ণয় কৰে যেন বোধ হয়। ই প্ৰকৃতিৰ বিৱৰ্তন নিৰ্ণয় কৰে, মানৱ ইতিহাস নিৰ্ণয় কৰে, জীৱন আৰু ব্যক্তিগত সসীম আত্মাৰ বিকাশ নিৰ্ণয় কৰে। এই ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ যাওঁতে হেগেলে মানৱ আত্মা / চিত্তৰ গুৰুত্ব আৰু তাৎপৰ্যক হেয় কৰিছিল।

হেগেলে কৈছিল যে মানৱ স্বতন্ত্রতা পৱম নহয়, ঐশ্বৱিক স্বতন্ত্রতা দ্বাৱা ই সীমিত। অর্থাৎ, ঐশ্বৱিক স্বতন্ত্রতাই মানৱ স্বতন্ত্রতা, মানৱ উদ্যম আৰু মানৱীয় সৃজনশীলতাক যেন গ্রাসহে কৱি হৈছে। হেগেলে পৱম মন (Absolute Mind) ৱ বিষয়ে মাত্রাধিক কথা অধ্যয়ন কৱিছিল যেন অনুমান হয়।

অগ্রগতি নিৱীক্ষণ

প্রশ্ন নং১ঃ হেগেলৱ ভাববাদ অনুসৱি পৱম আত্মা চিত প্রকৃতি তথা মনত অন্তর্নিহিত থাকেনে?

.....

.....

প্রশ্ন নং২ঃ হেগেলৱ মতে ব্যক্তি আৰু বস্তু পৱস্পৱ সম্বন্ধযুক্তনে?

.....

.....

৬.৫ হেগেলৱ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি

'দ্বন্দ্বাত্মক' শব্দৱ সমার্থক ইংৱাজী শব্দ 'dialectic' ৱ অর্থ হ'ল 'প্রশ্নৱ সহায়ত আলোচনা কৱাৱ কলা'। বর্তমান এই শব্দটো যুক্তি প্রদর্শনৱ দুটা ভিন্ন ৰূপ বুজাবলৈ ব্যৱহাৱ কৱা হয়। পৱস্পৱ বিৱোধিতা (contradiction) অথবা বৈপৱীত্য (oppositions) বিচাৱি উলিয়াই এনে যুক্তি প্রদর্শন কৱা হয়। বৈপৱীত্যক নঞার্থক তর্ক (negative dialectic) আৰু পৱস্পৱ বিৱোধিতাক সদর্থক তর্ক (positive dialectic) বুলিব পাৱি। হেগেলে সদর্থক দ্বন্দ্বত্মক পদ্ধতি অনুসৱণ কৱিছিল। কাৱণ, ই মূলতঃ দুটা বিপৱীত ভাৱৱ সামঞ্জস্য সাধন (reconciliation) অথবা একত্রিতকৱণ (unification) প্রক্রিয়া। হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি অনুসৱি চিন্তা আৰু বাস্তৱক গতিশীল আৰু বিকাশশীল বুলি বিৱেচনা কৱিছিল। বাস্তৱ যিহেতু মূলগতভাৱে যুক্তিসংগত, সেয়েহে ইয়াক কেৱল চিন্তাৱ দ্বাৱাহে জানিব পাৱি। এই জগতখন স্থিৱ নহয়, ই আগবাঢ়ি গৈ আছে, ই গতিশীল। চিন্তা অথবা যুক্তিৱ বৈশিষ্ট্যও একে। হেগেলে কৈছিল যে পৱস্পৱ বিৱোধিতাই হ'ল সকলো জীৱন আৰু গতিবিধিৱ মূল। এই জগতৱ সকলোৱেই পৱস্পৱ বিৱোধী। সকলোৱেই পৱিৱর্তন প্রৱণতা দেখুৱায়, ইয়াৱ বৈপৱীত্যক অতিক্রম কৱে। এই গতিবিধি অবিৱতভাৱে চলি থাকে আৰু বৈপৱীত্যবোৱ পাৱ কৱা হয় আৰু বৈপৱীত্যৱ মাজত সামঞ্জস্য স্থাপিত হয়। অর্থাৎ, ই এক একত্রভৱন ঘটা সমগ্রতাৱ অংশ হৈ পৱে। বস্তুৱ এই নিজৱ বৈপৱীত্যক অতিক্রম কৱাৱ প্রক্রিয়াটোকে হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক প্রক্রিয়া বুলি কৈছিল।

এনে এক গতিশীল প্রকৃতি জনাৰ আৰু অনুসৰণ কৰাৰ পদ্ধতিটোও একেবাৰে সামৰণিলৈকে সম্পূৰ্ণ উপযুক্ত হ'ব লাগিব। হেগেলৰ মতে প্ৰমেয় (thesis), বিৰোধাভাস (anti-thesis) আৰু তাত্ত্বিক দ্বন্দ্ব (synthesis)ৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ দ্বাৰা চিন্তাবোৰ অতি সৰল, বিমূৰ্ত আৰু শূন্য ধাৰণাৰ পৰা জটিলতৰ, মূৰ্ত আৰু সমৃদ্ধ ধাৰণাত পৰিণত হয়। হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ তিনিটা মূহুৰ্ত ( ) নাইবা পৰ্যায় ( ) আছে। আমি এটা বিমূৰ্ত সাৰ্বজনীন ধাৰণাৰে ( ) আৰম্ভ কৰোঁ, এই ধাৰণাটোৰে কিছুমান পৰস্পৰ বিৰোধিতাৰ জন্ম দিয়ে ( ); এই পৰস্পৰ বিৰোধী ধাৰণাবোৰৰ মাজত এটা তৃতীয় ধাৰণাৰ যোগেদি সামঞ্জস্য স্থাপন কৰা হয়। অৰ্থাৎ, এই তৃতীয় ধাৰণাটো সেয়েহে অন্য দুটা ধাৰণাৰ একত্ৰ ৰূপ ( )। হেগেলে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছিল যে মানুহৰ চিন্তাবোৰ দ্বন্দ্বাত্মকভাৱে আগবাঢ়ে। ইয়াৰ গতিবিধিত পৰস্পৰ বিৰোধিতা আৰু সামঞ্জস্য স্থাপন এই দুয়োটা প্ৰক্ৰিয়া জড়িত হৈ থাকে। আমি জানো যে এটা ধাৰণা ইয়াৰ বৈপৰীত্য অথবা পৰস্পৰ বিৰোধী ধাৰণাৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ আধাৰত বুজিব পাৰি। আমি বুজিব পাৰোঁ যে A হ'ল A। অৰ্থাৎ, আমি A ত তেতিয়াই এটা সুনিৰ্দিষ্ট অৰ্থ আৰোপ কৰিব পাৰিম যেতিয়া আমি A নোহোৱা কোনো এটা বস্তুৰ সৈতে থকা ইয়াৰ বৈসাদৃশ্যবোৰ জানিম। যদি আমি এই প্ৰমেয় অথবা সিদ্ধান্তৰ সহায়ত আৰম্ভ কৰোঁ যে 'Aৰ অস্তিত্ব আছে,' তেন্তে আমি ..ৰ অস্তিত্ব নাই' বোলা বিৰোধাভাসটো অতিক্ৰম কৰিবই লাগিব। এই বিৰোধাভাস প্ৰমেয়ৰ সমানেই নিশ্চিত। কিন্তু দুয়োটাৰে মাজত থকা বিপৰীত্যই আমাৰ মনক এক উচ্চতৰ একত্ৰভৱনত অথবা B তাত্ত্বিকদ্বন্দ্বত দুয়োটাৰে সামঞ্জস্য সাধন কৰিবলৈ উদ্বুদ্ধ কৰি তোলে। কিন্তু এই B তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বটো নিজে এক প্ৰমেয় আৰু ই B' নহয়' বোলা বিৰোধাভাসটো সৃষ্টি কৰিব পাৰে। পুনৰ ইয়াৰ এটা উচ্চতৰ তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বত দুয়োটাৰে মাজত সামঞ্জস্য স্থাপন হ'ব। এনেকৈয়ে আমাৰ চিন্তাই তেতিয়ালৈকে গতি কৰি থাকে যেতিয়ালৈকে ই সৰ্বোচ্চ অথবা পৰম তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বটোত উপনীত নহয়। এই পৰম তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বই আন সকলোবোৰ পৰস্পৰ বিৰোধিতা অথবা বৈপৰীত্য বুজি পায় আৰু সেইবোৰৰ মাজত সামঞ্জস্য স্থাপন কৰে।

এইখিনিতে মনত ৰাখি থোৱা ভাল হ'ব যে হেগেলৰ মতে এই দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াটো কেৱল এক যুক্তিসংগত প্ৰক্ৰিয়া অথবা মানৱ চিন্তাৰ প্ৰক্ৰিয়া নহয়। ই সামগ্ৰিক জগতখনৰ প্ৰক্ৰিয়া। দাৰ্শনিকৰ মনত থকা ধাৰণাবোৰৰ দ্বন্দ্বাত্মক ক্ৰমবিকাশ আৰু জগতৰ বস্তুনিষ্ঠ ক্ৰমবিকাশৰ মিল আছে। চিন্তা আৰু বাস্তৱৰ গতিবিধি প্ৰমেয় আৰু বিৰোধাভাসৰ বৈপৰীত্যৰ সহায়ত জানিব পাৰি। প্ৰমেয় আৰু বিৰোধাভাসৰ সামঞ্জস্য সিহঁতৰ তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বৰ দ্বাৰা বুজিব পাৰি। এই তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বই আন এক নতুন প্ৰমেয়ৰ ৰূপ লয়- তাৰপৰা পুনৰ একোটা বিৰোধাভাসৰ সৃষ্টি হয় আৰু এক উচ্চতৰ তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বৰ সহায়ত দুয়োটাৰে পুনৰ সামঞ্জস্য স্থাপন কৰা হয়। মানৱ মন দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰে আগবাঢ়ে। কাৰণ মানৱ মন হ'ল মূলতঃ পৰম বাস্তৱৰ এক পুনৰসৃষ্টি। এই পৰম বাস্তৱ হ'ল দ্বন্দ্বাত্মকভাৱে আগবঢ়া এক মানসিক সত্ত্বা। ই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ তাত্ত্বিক ক্ৰমবিকাশৰ জৰিয়তে বাস্তৱ ৰূপ লয় আৰু নিজকে প্ৰকট কৰে। চিন্তাৰ সঞ্চৰণ বস্তুৰ গতিবিধিৰ মাজত অনুৰূপতা

আছে। চিন্তাৰ দ্বন্দ্বাত্মক গতিবিধি আৰু বাস্তৱৰ দ্বন্দ্বাত্মক গতিবিধিৰ মাজত অনুৰূপতা আছে। অর্থাৎ, চিন্তা আৰু বাস্তৱ দৰাচলতে সদৃশ। চিন্তাৰ সংৰচনাই বাস্তৱ সংৰচনাৰ সৈতে অনুৰূপত্য প্রদর্শন কৰে। বাস্তৱ যুক্তিসংগত। যুক্তিসংগতাই বাস্তৱ। বৈচিত্র্যৰ জৰিয়তে ঐক্যৰ পৰা বৈচিত্র্যৰ মাজত ঐক্যলৈ এটা দ্বন্দ্বাত্মক প্রক্রিয়া ক্রিয়াশীল হৈ থাকে। চিন্তা আৰু বাস্তৱে একে নিয়ম অনুসৰণ কৰে। তর্ক (logic) আৰু পৰাবিদ্যা (metaphysics) একে। মানৱ চিন্তাৰ আৱশ্যকীয় নিয়ম অথবা ধাৰণা অনুসৰি আমাৰ হাতত তাত্ত্বিক সত্য (ontological truth) জনাৰ উপায় আছে। ড° প'লচেনৰ ভাষাত, "ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশ ধাৰণাৰ বস্তুনিষ্ঠ প্রক্রিয়াৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ পুনৰাবৃত্তি মাথোন। অর্থাৎ, ই নিজেই পৰম বাস্তৱ।" ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশৰ জৰিয়তে আমি বাস্তৱৰ প্রকৃত জ্ঞান পাব পাৰোঁ। হেগেলৰ মতে এয়াই দর্শন অধ্যয়নত দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি প্রয়োগৰ গুৰুত্ব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিত কিমানটা মূহুর্ত অথবা পর্যায় আছে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃহেগেলৰ মতে দর্শনত দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ কেনেধৰণৰ গুৰুত্ব আছে?

.....

.....

৬.৬ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বাস্তৱ অথবা বাহ্যিক জগতখনৰ বস্তুনিষ্ঠ অস্তিত্ব আছে বুলি কোৱা দার্শনিক দৃষ্টিভংগীটোৱেই হ'ল বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ। একে সময়তে এই দৃষ্টিভংগীটোৱে জগতখন এক পৰম ধাৰণা অথবা চিন্তাৰ পৰা উদ্ভূত বুলি কয় বাবে ইয়াক এক ভাববাদী দৃষ্টিভংগী বুলি কোৱা হয়।
- হেগেলৰ মতে, পৰম ধাৰণা হ'ল এটা সক্রিয় গতিশীল নীতি। সেয়েহে ই ক্রিয়া কৰিব, বাঢ়িব তথা বিকশিত হ'ব লাগিব। পৰম চিন্তাৰ বস্তু হ'ল জগত আৰু এই জগতখন ইয়াৰ বাবে 'অপৰ' (other)
- বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদে সমীম মনৰ পৰা স্বতন্ত্র কিন্তু ঐশ্বৰিক মনৰ অংশস্বৰূপ বস্তুৰ অস্তিত্বক স্বীকৃতি দিয়ে।

- এই জগতখন হ'ল পৰম অথবা ঈশ্বৰৰ বাহ্যিক প্ৰকাশভৱন। সসীম মনবোৰ হ'ল ঈশ্বৰৰ সীমিত পুনঃসৃষ্টিকৰণ। সসীম মনৰ বাবে এই জগতখন বোধগম্য হোৱাৰ কাৰণ হ'ল ই ঈশ্বৰৰ অভিব্যক্তি।
- হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ অনুসৰি পৰম আত্মা/ চিত বিশ্বজনীন যুক্তি ৰূপে প্ৰকৃতি আৰু মনত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে। ই প্ৰকৃতিত অচেতন যুক্তি ৰূপে নিহিত থাকে আৰু সমীম মনত ইয়াৰ চেতন' যুক্তিলৈ ৰূপান্তৰ ঘটে।
- হেগেলৰ পৰম ভাববাদক একত্ববাদী আধ্যাত্মবাদ বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ, ই এক আধ্যাত্মিক বাস্তৱিকতাক সকলোৰে উৎস আৰু আধাৰ বুলি গ্ৰহণ কৰে।
- চিন্তাৰ যুক্তিযুক্ততাই প্ৰকৃতিত থকা এক সদৃশ যুক্তিযুক্ততা প্ৰমাণিত কৰে। এই যুক্তিযুক্ততা অবিহনে চিন্তাৰ বাবে বস্তুনিষ্ঠ প্ৰকৃতি দুৰ্বোধ্য হৈ ৰ'ব।
- হেগেলৰ পৰম ভাববাদ সূত্ৰটোৱে ভাববাদ আৰু বাস্তৱবাদৰ সত্যবোৰৰ সংমিশ্ৰণ ঘটায়। বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদে বাহ্যিক জগতৰ বাস্তৱিকতাৰ লগতে সসীম মন আৰু ঈশ্বৰৰ বাস্তৱিকতাক মানি লয়।
- হেগেলে সদৰ্থক দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল। কাৰণ, ই মূলতঃ দুটা বিপৰীত ভাবৰ সামঞ্জস্য সাধন অথবা একত্ৰিতকৰণ প্ৰক্ৰিয়া।
- হেগেলে কৈছিল যে মানুহৰ চিন্তাবোৰ দ্বন্দ্বাত্মকভাৱে আগবাঢ়ে। ইয়াৰ গতিবিধিত পৰস্পৰ বিৰোধিতা আৰু সামস্য স্থাপন এই দুয়োটা প্ৰক্ৰিয়া জড়িত হৈ থাকে।
- দাৰ্শনিকৰ মনত থকা ধাৰণাবোৰৰ দ্বন্দ্বাত্মক ক্ৰমবিকাশ আৰু জগতৰ বস্তুনিষ্ঠ ক্ৰমবিকাশৰ মিল আছে। চিন্তা আৰু বাস্তৱৰ গতিবিধি প্ৰমেয় আৰু বিৰোধাভাসৰ বৈপৰীত্যৰ সহায়ত জানিব পাৰি। প্ৰমেয় আৰু বিৰোধাভাসৰ সামঞ্জস্য সিহঁতৰ তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বৰ দ্বাৰা বুজিব পাৰি। এই তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বই আন এক নতুন প্ৰমেয়ৰ ৰূপ লয়- তাৰপৰা পুনৰ একোটা বিৰোধাভাসৰ সৃষ্টি হয় আৰু এক উচ্চতৰ তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বৰ সহায়ত দুয়োটাৰে পুনৰ সামঞ্জস্য স্থাপন কৰা হয়।
- ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশৰ জৰিয়তে আমি বাস্তৱৰ প্ৰকৃত জ্ঞান পাব পাৰো।

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Thilly, Frank, (1949) *A History of Philosophy*, New York: Holt and Company, New York
2) Bhattacharyya, H. M. (1969) *The Principles of Philosophy*, University of Calcutta
3) Sinha, Jadunath (2009), *Introduction to Philosophy*, New Central Book Agency, Kolkata

4) Chatterji, Phanibhusan (1951) *Outlines of General Philosophy*, Calcutta: Published by the Author

5) Chakravarty, Sibapada (1992) *An Introduction to Philosophy*, J.N.Ghose & Sons, Calcutta

৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয়, পৰম আত্মা /চিত বিশ্বজনীন যুক্তি ৰূপে প্রকৃতি আৰু মনত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃহেগেলৰ মতে ব্যক্তি আৰু বস্তু, মন আৰু জগতৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ আছে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ তিনিটা মূহুর্ত অথবা পর্যায় থকাৰ কথা কৈছিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হেগেলৰ মতে দর্শনত দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব আছে. কাৰণ, ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশৰ জৰিয়তে আমি বাস্তৱৰ প্রকৃত জ্ঞান পাব পাৰোঁ।

৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন-

প্রশ্ন ১ঃ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদে বস্তুৰ অস্তিত্বক স্বীকৃতি দিয়েনে?

প্রশ্ন ২ঃ বিচাৰ পৰমতাবাদ মানে কি?

প্রশ্ন ৩ঃ প্রকৃতি স্থিৰনে গতিশীল?

প্রশ্ন ৪ঃ ব্যক্তিৰ বস্তুনিষ্ঠনে ব্যক্তিনিষ্ঠ মন থাকে?

প্রশ্ন ৫ঃ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ মতে এই জগতখন মানৱ মনৰ বোধগম্যনে?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ বিষয়ে এটা চমুটোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০- ৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ঃ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিটো বর্ণনা আৰু পৰীক্ষা কৰক।

*** ***** ***